

From “Cult” to “Spirituality”: Tracing Three Paradigm Shifts in the Study of Non-Institutional Religiosity

Ahmad Shakernejad^{*}

Department of Religions and Mysticism, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University,
Tehran, Iran. (a_shakernejad@sbu.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 2025/8/7
Revised: 2025/11/2
Accepted: 2025/11/3

Cite this article:
Shakernejad, A. (2025).
"From “Cult” to
“Spirituality”: Tracing
Three Paradigm Shifts
in the Study of Non-
Institutional
Religiosity". *Ayeneh
Marefat*, 25(85),
133-154 (In Persian).

<https://doi.org/10.48308/jipt.2025.241019.1660>

ABSTRACT

Over the past century, non-institutional and informal forms of religiosity have undergone rapid, complex, and multilayered transformations. In response to this phenomenon, the social sciences and religious studies have employed a range of terms to classify and analyze it—ranging from "cult" and "sect" to "new religious movements," "New Age," and "contemporary spirituality." This conceptual diversity not only reflects internal changes within the phenomenon itself but also stems from theoretical turns, epistemological shifts, and conceptual transformations within academic traditions. The present study, drawing on the methodology of conceptual history (with emphasis on Reinhart Koselleck's approach) and framed by Nuri Tinaz's theoretical model, seeks to reconstruct the evolution of key concepts and terminologies used to name and study this phenomenon between 1930-2010. Findings suggest that this conceptual development can be categorized into three main periods and three transitional phases, each marking a shift in analytical approaches, disciplinary engagements, and socio-historical contexts. This periodization not only enhances our understanding of the phenomenon but also clarifies its relation to the body of knowledge produced around it. Ultimately, this study offers an interdisciplinary framework for historically understanding transformations in religiosity beyond institutional religion, by focusing on the dynamic interplay between language, theoretical discourse, and social change.

Keywords: Non-institutional religiosity; contemporary spirituality; religious studies; cult; sect; conceptual history

* Corresponding Author Email Address: a_shakernejad@sbu.ac.ir
DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2025.241019.1660>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

Introduction

Over the past century, non-institutional and informal forms of religiosity have undergone rapid, layered, and complex transformations in response to broader social, cultural, and epistemological shifts, and academic discourse in religious studies and the social sciences has mirrored these transformations through evolving terminologies and conceptual frameworks that attempt to classify, explain, or critically engage with phenomena ranging from “sects” and “cults” to “new religious movements,” the “New Age,” and “new spirituality.” This study, situated within the methodological tradition of conceptual history as formulated by Reinhart Koselleck and informed by Nuri Tinaz’s theoretical typology, explores the historical and epistemic evolution of these terms from 1930 to 2010, while emphasizing how each term not only reflects a specific stage of religious transformation but also marks a distinct academic and ideological paradigm.

Discussion

The first period (1930–1950) was defined by the church–sect model of Ernst Troeltsch and Max Weber, which conceptualized sectarian religiosity as oppositional, marginal, or deviant, yet still within the broader framework of established religion, thus positioning informal religiosity as the “other” of institutional religion. Between 1950 and 1970, a transitional phase marked by the emergence of the term “cult” reflected both a need to go beyond the church–sect typology and a response to growing individualism and religious experimentation in post-war societies, but the term quickly acquired pejorative connotations in public discourse and media, weakening its analytical utility despite its initial sociological rigor. From the 1960s onward, the term “new religious movements” (NRMs) replaced “cult,” signaling a scholarly shift from moral judgment to descriptive and sociological analysis of religious innovation, identity formation, and institutional fluidity, aligned with theories of social change, subcultures, and alternative communities; however, the rapid growth of spiritual consumerism, esotericism, and hybrid belief systems exposed the limitations of NRMs in capturing religion’s increasing individualization, experiential emphasis, and cultural diffuseness. The second major transitional phase (1995–1980), marked by the proliferation of the “New Age”—both as a movement and as a diffuse cultural milieu—reflected a broad shift from collective identity to subjective, eclectic, and experience-centered spirituality, no longer grounded in organizational forms but mediated through markets, media, and therapeutic culture. The third period (1995–2005) was dominated by the discourse of “new spirituality,” championed by scholars such as Paul Heelas, Linda Woodhead, and Gordon Lynch, who proposed that the primary locus of religiosity in late modernity had moved from external authority and institutional belief to inner experience, personal meaning, and affective resonance, thereby reconfiguring the study of religion as a study of lifestyle, emotion, and subjectivity rather than doctrine or hierarchy. Between 2005 and 2010, a further transitional phase emerged, in which scholars such as Sutcliffe, Knoblauch, and Ammerman challenged the binary opposition of religion versus spirituality and began reframing spirituality as a dynamic, embodied, and culturally embedded dimension of human life that operates across institutional and non-institutional settings, a shift that hints at the possibility of a fourth paradigm in the study of religiosity—one in which spirituality becomes normalized within diverse disciplines such as psychology, healthcare, media, and education.

Conclusion

Taken together, these findings reveal that the history of academic terminology in the study of non-institutional religiosity is not merely a sequence of replacements but a series of paradigm shifts shaped by broader cultural anxieties, disciplinary debates, and epistemic realignments. The evolution of terms such as sect, cult, NRM, New Age, and new spirituality shows how academic language co-produces the very realities it claims to describe, mediating between institutional power, social imagination, and scholarly discourse. By mapping these shifts across three main periods and three transitional phases, this study contributes to a more reflexive understanding of how language, theory, and social change intersect in the academic production of religious knowledge, and it underscores the need for conceptual awareness

and methodological flexibility in analyzing contemporary forms of religiosity that resist fixed categorization, cross institutional boundaries, and challenge traditional notions of belief, authority, and community.

از «فرقه» تا «معنویت»: بررسی سه تغییر پارادایمی در مطالعه دین‌داری خارج از «دیانت»

احمد شاکر نژاد^{۱*}

گروه ادیان و عرفان، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (a_shakernejad@sbu.ac.ir)

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخچه مقاله: دریافت: ۱۴۰۴/۵/۱۶ بازنگری: ۱۴۰۴/۸/۱۱ پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۱۲</p> <p>استناد به این مقاله: شاکر نژاد، ا. (۱۴۰۴). «از «فرقه» تا «معنویت»: بررسی سه تغییر پارادایمی در مطالعه دین‌داری خارج از «دیانت»». <i>آینه معرفت</i>، ۲۵(۸۵)، ۱۵۴-۱۳۳.</p> <p style="text-align: right;">https://doi.org/10.48308/jipt.2025.241019.1660</p>	<p>در یک قرن گذشته، دین‌داری غیررسمی و خارج از نهاد دیانت دچار تحولی شتابان، پیچیده و چندلایه شده است. در واکنش به این پدیده، علوم اجتماعی و دین‌پژوهی طی دوره‌های گوناگون، از اصطلاحات متعددی برای طبقه‌بندی و تحلیل آن استفاده کرده‌اند، از «فرقه» و «تحله» تا «جنبش‌های نوپدید دینی»، «عصر جدید/ نیوایج» و «معنویت‌گرایی جدید». این تنوع اصطلاحات نه تنها بازتابی از دگرگونی‌های درون پدیده است، بلکه حاصل چرخش‌های نظری، تغییرات معرفتی و تحولات مفهومی در سنت‌های پژوهشی است. مطالعه حاضر، با بهره‌گیری از روش تاریخ مفاهیم (راینهارت کوزلک) و برپایه چهارچوب نظری نوری تیناز، در پی بازسازی سیر تحول مفاهیم و اصطلاحات به‌کاررفته در نام‌گذاری و مطالعه این پدیده از ۱۹۳۰ تا ۲۰۱۰ میلادی است. براساس یافته‌های این مطالعه، تحول اصطلاحات در این حوزه را می‌توان در قالب سه دوره اصلی و سه حلقه انتقالی صورت‌بندی کرد که هر یک نشان‌دهنده چرخش در رویکردهای تحلیلی، رشته‌های مداخله‌گر و زمینه‌های اجتماعی است. این تقسیم‌بندی هم امکان شناخت دقیق‌تر پدیده را فراهم می‌آورد و هم نسبت آن با دانش تولیدشده در پیرامون را روشن می‌کند. درنهایت، پژوهش حاضر با تمرکز بر مناسبات بین زبان، گفتمان نظری و تحولات اجتماعی چهارچوبی میان‌رشته‌ای برای فهم تاریخی تحولات دین‌داری خارج از دیانت رسمی ارائه می‌کند.</p> <p>کلیدواژه‌ها: دین‌داری غیررسمی، معنویت‌گرایی جدید، مطالعات دین، فرقه، کالت</p>

* رایانامه نویسنده مسئول: a_shakernejad@sbu.ac.ir

شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2025.241019.1660>

مقدمه

چرخش مطالعات از مفاهیمی چون «فرقه» (Sect) به «نحله» (Cult)، سپس به «جنبش نوپدید دینی» (New religious movements (NRMs) و «عصر جدید» (New Age) و نهایتاً «معنویت‌گرایی جدید» (New Spirituality) تنها نشان‌دهنده تحولات در پدیده دین‌داری نیست، بلکه از تحول در ابزارهای مفهومی و روش‌شناختی برای مواجهه با آن نیز حکایت دارد. این گذار مفهومی، که در بستر تغییرات اجتماعی - فرهنگی حدود یک سده اخیر رخ داده، از یک سو، حاکی از جابه‌جایی در «افق‌های انتظار» (Erwartungshorizont) جوامع مدرن درباره دین است و، از سوی دیگر، نشان می‌دهد که چگونه زبان توصیف دین‌داری به‌مثابه ابزاری برای ساخت واقعیت‌های جدید دینی عمل کرده است. پرسش محوری این پژوهش از همین جا نشئت می‌گیرد: تحول مفاهیم و اصطلاحات در نام‌گذاری دین‌داری غیررسمی طی یک قرن اخیر چه روندی را طی کرده است و چه نقاط عطفی داشته است؟

اهمیت این پژوهش در آن است که تحلیل‌های اجتماعی و الهیاتی، بدون درک دقیق از نحوه نام‌گذاری و طبقه‌بندی پدیده، دچار ساده‌سازی یا تحریف خواهند شد. این جنبه وقتی اهمیت بیشتری می‌یابد که بدانیم اصطلاحاتی چون «فرقه»، «نحله»، «جنبش نوپدید»، «عصر جدید» یا «معنویت‌گرایی» صرفاً ابزارهای خنثی برای توصیف واقعیت نیستند، بلکه حامل پیش‌فرض‌های نظری و داورهای ارزشی‌اند که در فهم پدیده تأثیر می‌گذارند. اصطلاحات مذکور اغلب در واکنش به تغییرات اجتماعی خاص پدید آمده‌اند و خود بخشی از بازی ساخت معنا و چهارچوب‌بندی دانش‌اند. مطالعه تاریخی این تحولات امکان شناخت ریشه‌های معرفتی و گفتمانی این مفاهیم را فراهم می‌کند و به ما کمک می‌کند تا از به‌کارگیری سطحی و تقلیدی آن‌ها پرهیز کنیم.

نام‌گذاری گونه‌های دین‌داری نوپدید سابقه‌ای به‌اندازه مطالعات اجتماعی در باب طبقات دین‌داری دارد. آثار کلاسیک جامعه‌شناسان دین مانند ارنست تروئلچ و ماکس وبر با «طبقه‌بندی چرچ - سکت» (church-sect typology) آغازگر این مسیر بوده‌اند. در دهه‌های بعد، مفاهیمی مانند کالت و دینامینیشن به ادبیات جامعه‌شناختی وارد شدند و به‌مرور محققانی چون میلتون یینگر، برایان ویلسون، توماس رابینز، رادنی استارک، ویلیام بین‌بریج آن‌ها را بسط و توسعه دادند. با این حال، بخش عمده‌ای از این مطالعات یا به طبقه‌بندی‌های مقطعی محدود شده‌اند یا به جنبه اجتماعی/روانی ظهور طبقات دین‌داری توجه کرده‌اند. آنچه در ادبیات موجود کمتر به آن توجه شده سیر تاریخی و تحول اصطلاحات است. پژوهش حاضر، با تمرکز بر همین خلأ، در پی بازسازی تاریخی تغییر اصطلاحات در مطالعات دین‌داری خارج از دیانت نهادینه است تا نشان دهد چگونه زبان علمی، در برابر پدیده‌ای، خود دستخوش بازآرایی و چرخش می‌شود.

مطالعه تاریخی تحول اصطلاحات در نام‌گذاری دین‌داری‌های غیررسمی مستلزم آن است که از چهارچوبی نظری بهره بگیریم که هم به سیر تطور مفاهیم حساس بوده و هم قادر به تبیین نحوه شکل‌گیری و چرخش‌های مفهومی در بافت علمی و فرهنگی خاص خود باشد. در این مسیر، دیدگاه نوری تیناز (2005) و تحلیل تاریخی - مفهومی او از گونه‌شناسی سازمان‌های دینی بنیان نظری این پژوهش قرار گرفت. تیناز با مرور روند تطور مفاهیمی چون کلیسا، فرقه، کالت و جنبش‌های نوپدید دینی نشان می‌دهد که این مفاهیم هرگز صرفاً ابزارهای بی‌طرف توصیف دینی نبوده‌اند، بلکه تابعی از دگرگونی‌های نظری، اجتماعی و فرهنگی دوران خود به شمار می‌روند (Tinaz, 2005: 65-70). در واقع، او نوعی صورت‌بندی دودوره‌ای از سیر تحول مفاهیم در ادبیات جامعه‌شناسی دین ارائه می‌دهد که پژوهش حاضر با پذیرش چهارچوب اصلی آن تلاش دارد آن را از جنبه تاریخی و تحلیلی بیشتر بسط دهد و به سه دوره و سه حلقه انتقالی تبدیل

کند.

در دوره نخست، تیناز به الگوی سنتی کلیسا - فرقه اشاره می‌کند که از دل آثار ماکس وبر و ارنست تروئلچ پدید آمد. این مدل دین را نهادی سازمان‌یافته در نظر می‌گیرد. در این نهاد، کلیسا ساختاری رسمی، وابسته به دولت و سازگار با نظم موجود است، درحالی‌که فرقه ساختاری داوطلبانه، کوچک‌مقیاس و معترض به اقتدار رسمی به شمار می‌رود (Tiniz, 2005: 66). این طبقه‌بندی در دهه‌های ابتدایی قرن بیستم مبنای بسیاری از تحلیل‌های جامعه‌شناختی دین قرار گرفت و اصطلاح «سکت» یا «فرقه» به تدریج به کلیدواژه رایج برای اشاره به اشکال غیررسمی‌تر و طردشده‌تر دین‌داری بدل شد. این نخستین مرحله در صورت‌بندی تیناز از سیر تحولی مفاهیم است.

در حلقه‌ای انتقالی، تیناز ظهور مفهوم «کالت» را بررسی می‌کند که در میانه قرن بیستم در پاسخ به ناکارآمدی دوگانه کلیسا - فرقه برای توصیف برخی اشکال خاص دین‌داری به ادبیات علمی وارد شد. این اصطلاح ابتدا با بار روان‌شناختی و در تحلیل گروه‌هایی به کار رفت که به نظر می‌رسید با بحران‌های هویتی، رهبری کاریزماتیک و ساختارهای نیمه‌دینی شناخته می‌شوند. محققانی چون ویلسون، یینگر و بکر تلاش کردند، با بازتعریف نسبت میان دین‌داری و ساختار اجتماعی، کالت را به منزله مقوله‌ای متمایز از فرقه تثبیت کنند (Tiniz, 2005: 70-74). از نظر تیناز، این حلقه با نوعی چرخش از تحلیل متمرکز بر نهاد دین‌داری به تحلیل فردگرایانه همراه است، به گونه‌ای که گروه‌های دینی حاشیه‌ای عمدتاً قرائت‌هایی فردگرایانه، شخصی و منحرف از جریان اصلی جامعه قلمداد می‌شوند.

دوره دوم، هم‌زمان با تحولات فرهنگی دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ میلادی، شامل پیدایش مفهومی جدید به نام «جنبش‌های نوپدید دینی» است. تیناز نشان می‌دهد که این اصطلاح، برخلاف فرقه و کالت، در پی آن بود تا به توصیف بی‌طرفانه‌تر و کمتر قضاوت‌گرانه از واقعیت دین در جهان مدرن بپردازد (Tiniz, 2005: 77-82). در این مرحله، نوعی چرخش معرفت‌شناختی و فرهنگی در ادبیات دین‌شناسی پدید می‌آید که جریان‌های جدید دینی را سبک زندگی، هویت فردی و نوعی واکنش فرهنگی به سکولاریسم و مدرنیته درک می‌کند. مفاهیمی چون جهانی شدن دین، بازار معنویت و پیدایش خرده‌گفتمان‌های دینی در این بستر شکل می‌گیرند. به نظر تیناز، این مرحله با تنوع مفهومی گسترده‌تری همراه است و، از همین رو، مرزهای تحلیل بیش‌ازپیش سیال می‌شود.

پژوهش حاضر، با حفظ انسجام تحلیل تیناز در دو دوره فوق، تلاش می‌کند این مدل را با توجه به تحولات مفهومی در سه دهه اخیر به چهارچوبی سه‌دوره‌ای توسعه دهد. یافته پژوهش حاضر آن است که، پس از دوره مفهومی جنبش‌های نوپدید دینی، دوره سومی قابل‌شناسایی است که از دهه ۱۹۹۰ میلادی به بعد شکل گرفته و با ظهور مفاهیمی چون «معنویت‌گرایی جدید»، «دین فردی»، «عصر جدید»، «تجربه عرفانی» و «جست‌وجوی درونی» مشخص می‌شود. در این دوره، معنویت به جای دین سازمان‌یافته قرار می‌گیرد و تحلیل‌ها، بیش از آنکه حول ساختارهای بیرونی دین متمرکز باشند، به سوی تجربه‌محوری، فردگرایی رادیکال، و ادغام خلاقانه عناصر معنوی از سنت‌های متنوع حرکت می‌کنند. این تحولات در چهارچوب چیزی تحلیل می‌شوند که می‌توان آن را «زیست‌جهان معنوی پسانهادینه» نامید.

بنابراین، چهارچوب نظری پژوهش حاضر، در عین وفاداری به تحلیل اجتماعی تیناز از تحول مفاهیم دینی، بر آن است، با توسعه میدان بررسی، سه دوره تحول در نام‌گذاری دین‌داری‌های غیررسمی را شناسایی و رابطه سه‌گانه زبان مفهومی، گفتمان نظری و ساخت اجتماعی دین‌داری را با وضوح بیشتری صورت‌بندی کند. این چهارچوب دین‌داری را نه صرفاً پدیده‌ای بیرونی، بلکه محصول تعامل تاریخی میان واقعیت‌های اجتماعی و ابزارهای مفهومی تحلیل می‌فهمد. اینجاست

که این مقاله غیر از سه دوره یا مرحله مذکور به سه حلقه انتقالی در میان این سه دوره نیز قائل می‌شود تا بتواند تحولات را بهتر نشان دهد. پس، مفروض نظری این پژوهش آن است که هریک از اصطلاحات - از «فرقه» گرفته تا «معنویت‌گرایی» - در بستر مفهومی خاص خود معنا یافته‌اند و این معنا نه فقط توصیف، بلکه بخشی از تولید واقعیت اجتماعی دین‌داری بوده است.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تاریخی در چهارچوب سنت «تاریخ مفاهیم» (*Begriffsgeschichte*) به تحلیل سیر تحول اصطلاحات و مفاهیم کلیدی در نام‌گذاری اشکال دین‌داری غیررسمی می‌پردازد. این رویکرد، که رابنهارت کوزلک بسط و توسعه‌اش داده، فراتر از بازسازی خطی وقایع، به بررسی چگونگی شکل‌گیری، تثبیت و دگرگونی مفاهیم در بستر تجربه‌های تاریخی خاص می‌پردازد. در این رویکرد، مفاهیم ابزارهایی برای ساخت و جهت‌دهی به تجربه تاریخی و افق انتظار جوامع‌اند، نه فقط بازتابی از واقعیت بیرونی (Koselleck, 1985: 3-20).

کوزلک با معرفی تمایز مفهومی میان «زمان تجربه» (*Erfahrungsraum*) و «افق انتظار» (*Erwartungshorizont*) نشان داد که مفاهیم تاریخی اغلب در محل تلاقی گذشته زیسته و آینده مورد انتظار شکل می‌گیرند و همین موقعیت دوگانه است که آن‌ها را به کانون تغییرات معرفتی بدل می‌سازد (Koselleck, 2004: 255-275). به تعبیر او، مفاهیم تاریخمند هم تابع شرایط اجتماعی‌اند و هم از آن پیشی می‌گیرند؛ زیرا ظرفیت دارند معناهایی برای آینده تولید کنند که در خود اکنون جای نمی‌گیرند (Koselleck, 2002: 80-100).

بر همین اساس، پژوهش حاضر تحول اصطلاحاتی چون «فرقه»، «کالت»، «جنبش نوپدید دینی» و «معنویت‌گرایی جدید» را نه فقط به مثابه واژگان توصیفی، بلکه به مثابه مفاهیمی فعال در تولید معنا و بازنمایی پدیده دین‌داری بررسی می‌کند. این مفاهیم در هر دوره‌ای واجد پیوندهای مشخصی با گفتمان‌های اجتماعی، زمینه‌های نظری و تحولات مفهومی بوده‌اند.

فرایند تحقیق در این مقاله نیز با روش‌شناسی تاریخ مفاهیم طراحی شده است: ابتدا مفاهیم محوری شناسایی و منشأ کاربرد آن‌ها در متون اصلی ردیابی و سپس، با تحلیل زمینه‌های اجتماعی، معرفتی و تاریخی هر مفهوم، تغییر دلالت‌ها و جابه‌جایی مرجع آن‌ها در طول زمان بررسی می‌شود. در مرحله بعد، با تحلیل تطبیقی، چرخش‌های معنایی در سه دوره تاریخی بازسازی شده است. این بازسازی بر مبنای اصول تحلیل کوزلک انجام شده است که از جمله آن می‌توان به پیوند درونی بین تحولات زبانی و تغییر در ساختار تجربه و درک زمان (Koselleck, 1985: 113-123) اشاره کرد. با این روش، پژوهش حاضر درصدد است نشان دهد که اصطلاحات به کاررفته برای نام‌گذاری دین‌داری‌های غیررسمی نه تنها بازتابی از دگرگونی در خود پدیده، بلکه بازتاب چرخش در زبان علمی، افق انتظارات و بنیان‌های نظری پژوهشگران در دوره‌های تاریخی گوناگون بوده‌اند.

نگارش یافته‌های تحقیق در واقع بازسازی نظام‌مند ادوار مفهومی براساس نظم زمانی، وابستگی درونی اصطلاحات و سنخ‌شناسی نظری است. این کار با استفاده از الگوی سه دوره اصلی و سه حلقه انتقالی سامان یافته است. در این بازسازی، هم به تفاوت‌های هر دوره پرداخته شد و هم به پیوندها و زمینه‌های عبور از یک اصطلاح به اصطلاح دیگر توجه شد. ساختار این بازسازی با الگویی که خنیفر و مسلمی (۱۴۰۲) برای تحقیق تاریخی پیشنهاد می‌کند نیز قابل تطبیق است. براساس این الگو، پژوهش حاضر، به جای ارائه صرف توالی زمانی، به تحلیل شبکه‌ای از چرخش‌های مفهومی در نام‌گذاری دین‌داری‌های غیررسمی پرداخته است (خنیفر و مسلمی، ۱۴۰۲: ۲۳۸-۲۴۵).

تحلیل تاریخی تحول اصطلاحات در نام‌گذاری دین‌داری‌های غیررسمی صرفاً واژگان نیست، بلکه کاوشی عمیق در منطق نظری، زمینه‌های گفتمانی و تحولات معرفتی‌ای است که این مفاهیم در بستر آن‌ها شکل گرفته‌اند. هر اصطلاح از «فرقه» و «کیش» گرفته تا «جنبش نوپدید دینی»، «عصر جدید/ نیوایج» و «معنویت‌گرایی جدید» در دل چهارچوبی تحلیلی و در پاسخ به نیاز خاصی در بازنمایی پدیده‌ای نوظهور به وجود آمده است. بنابراین، در بررسی داده‌ها نه فقط به سیر زبانی اصطلاحات، بلکه به رابطه میان نام‌گذاری و شیوه فهم پدیده توجه می‌شود. به بیان دیگر، اصطلاحات در این حوزه مطالعاتی صرفاً ابزاری برای طبقه‌بندی نیستند، بلکه خود در ساختن معنای دین‌داری و تعیین جایگاه آن در دانش دینی و اجتماعی اثرگذارند. با تفکیک دوره‌ها، تحلیل مقایسه‌ای اصطلاحات و مطالعه زمینه‌های اجتماعی و نظری پیدایش هر مفهوم تلاش می‌شود تصویری روشن از چرخش‌های مفهومی در مواجهه با دین‌داری‌های خارج از دیانت رسمی ارائه شود.

ادوار تحول اصطلاحات

همان‌طور که گفته شد، در چند دهه اخیر، به موازات تحول مدام ادیان و معنویت‌های نوظهور، اصطلاحات (که در پی فهم پدیده از خلال نام‌گذاری، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سازمان‌های دینی‌اند) نیز تغییر کرده است. این اصطلاحات که عمدتاً برخاسته از حوزه مطالعات اجتماعی‌اند، در صدد آن‌اند تا با نگاهی بی‌طرفانه انشعاب و انشقاق در ادیان و همچنین پدید آمدن ادیان و مکاتب معنوی جدید را مدل‌سازی کنند و به این ترتیب درکی از انواع نهادهای دینی خصوصاً نهادها و جریان‌های نوپدید ارائه دهند. پس، وجه مشترک این تحلیل‌ها آن است که از نظریه شیطنی یا بدعت‌آمیز خواندن جنبش‌های نوپدید دینی و معنوی (که در مسیحیت به هرسیولوژی (heresiology) معروف بود) فاصله دارند و صرفاً به شناخت انشعابات و شقوق مختلف دین‌داری و همچنین دسته‌بندی اجتماعات و سازمان‌های جدید دینی می‌پردازند. این نوع مطالعات از دهه ۱۹۳۰ میلادی با تحقیق ارنست تروئلچ، که دوست و پیرو ماکس وبر بود، آغاز شد و، طبق بررسی انجام‌شده، تا امروز حداقل سه دوره را از سر گذرانده است. در این مراحل، هم اسم‌گذاری و هم طبقه‌بندی پدیده، از یک طرف، با توجه به تحولات پدیده و، از طرف دیگر، در پرتو افزایش دانش و تحقیقات تغییر کرده است. اما مهم‌تر اینکه، در خلال یک قرن اسم‌گذاری و طبقه‌بندی، هم رویکردها و رشته‌های مشارکت‌کننده در این نوع مطالعات و هم سبک و حجم پدیده تغییر کرده است.

همان‌طور که بیان شد، یافته پژوهش آن است که ادوار تحول اصطلاحات درباره دین‌داری خارج از دیانت به سه دوره اصلی و سه حلقه انتقالی قابل تقسیم‌اند. نظریه رایج در دوره اول، که با تحقیقات تروئلچ و مبتنی بر آرای ماکس وبر شکل یافته است، نظریه چرچ - سکت یا کلیسا - فرقه است. در این تحقیقات، با تقسیم نهادهای کلاسیک دینی به دو دسته کلی کلیسا و فرقه،^۱ دین‌داری خارج از دیانت نهادینه در دسته دوم قرار می‌گیرد. در این دسته‌بندی، هرچند فاصله‌گیری و بی‌طرفی حفظ شده است، فرقه‌ها در نسبت‌سنجی با دین نهادینه مطالعه می‌شوند و نوعی انحراف از دین‌داری نهادینه (کلیسا) به شمار می‌آیند (Troeltsch, 1931; Tinaz, 2005: 65-70). در این دوره که بین ۱۹۳۰ تا ۱۹۵۰ شکل گرفت، محققانی از حوزه الهیات و جامعه‌شناسی در بحث مشارکت داشتند.

اما در بین دهه‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰ محققان به ضرورت این نکته پی بردند که باید روی این طیف نقاط دیگری را هم مشخص کنند. از یک طرف، بعضی از جریان‌ها، هرچند مانند کلیسا جافتاده و مقبول‌اند، وسعت و شمول آن را ندارند تا کلیسا خوانده شوند. از طرف دیگر، برخی از جریان‌ها، هرچند انشعابات جدید یک دین به شمار می‌آیند، خود را به

سنت آن دین وابسته یا به متن مقدس آن پایبند نمی‌دانند. به این ترتیب، دو اصطلاح دیگر پدید آمد: (۱) اصطلاح «دینامینیشن» برای نامیدن آشکالی از دین‌داری که شبیه به کلیسا بودند، اما از لحاظ پیروان شمول کمتری داشتند؛ و (۲) اصطلاح «کالت» برای نامیدن اشکالی از دین‌داری که شبیه به سکت بودند، اما به جای پایبندی به سنت و متن رسمی، پیرو یک رهبر یا اندیشه‌ای کاملاً جدید بودند (Tinaz, 2005: 70-74). محققان اصلی این دوره افرادی چون یینگر، ویلسون و مارتین‌اند. از آنجا که تحقیقات آن‌ها اولاً در ادامه یا تکمله تحقیقات دوره اول است و ثانیاً باعث پیدایش دوره جدید از مطالعات شد، این مرحله را حلقه انتقالی اول می‌نامیم و آن را در ذیل همان دوره اول جای می‌دهیم.

مقسم قرار گرفتن کالت (کیش یا نحله انحرافی) در تقسیم‌بندی و گونه‌شناسی این پدیده جدید شروع دوره جدیدی از مطالعات بود و نشان از تخصصی شدن این موضوع و خروج آن از بحث دسته‌بندی کلی نهادهای دینی داشت؛ یعنی کالت، که خود در حلقه انتقالی اول به منزله یکی از اقسام سازمان‌های دینی و قسیم سکت (فرقه) و چرچ (مذهب عام) بود، در این دوره مقسم واقع و خود مبنایی برای بحث مستقل درباره فرقه‌های غیروابسته به مسیحیت شد. وقتی از یک طرف محققان بر اشکال غیرپایبند به سنت دینی متمرکز شدند و از طرف دیگر مطالعات ژورنالیستی یا رسانه‌ای و ضدفرقه‌ای به نقد شدید علیه این جریان‌ها (با استفاده از اصطلاح کالت) پرداختند، محققان علوم اجتماعی تغییر مسیر دادند و خود را ذیل نام دیگری طبقه‌بندی کردند تا همچنان بی‌طرفی خود را نشان دهند (Richardson, 1989; Barker, 1989; Wessinger, 2000; 1993). ریچاردسون در این دوره سه دلیل بیان می‌کند که چرا محققان باید اصطلاح کالت را کنار بگذارند: (۱) تبدیل شدن این اصطلاح به سلاخی اجتماعی برای حمله به گروه‌های دینی عجیب و متفاوت؛ (۲) ابهام معنایی و تعاریف چندگانه این اصطلاح در دعوایی حقوقی؛ و (۳) بروز پدیده «کالت‌فوبیا» (Cult phobia) و شیوع تصویر منفی از این پدیده (Richardson, 1993: 355).

در این دوره جدید که ما آن را دوره دوم می‌نامیم، اصطلاح «جنبش‌های نوپدید دینی» به جای اصطلاح «کالت» وضع شد و محققان به جای تئوری کلیسا - فرقه (که در دوره اول غلبه داشت) در قالب نظریه «تغییر اجتماعی» (نظریه جنبش‌ها) (Bainbridge & Stark, 1979; Wallis, 1975; York, 2005; Robbins & Anthony, 1982) یا نظریه «خرده‌فرهنگ‌ها» ( ) به تبیین تحولات دینی و شقوق آن پرداختند. اصطلاح «جنبش‌های نوپدید دینی» درحقیقت واکنشی بود به بار منفی که دو واژه کالت در حلقه انتقالی دوره اول و ابتدای دوره دوم پیدا کرده بود (Richardson, 1993: 345).

محققان این دوره، که از این تغییرات و چرخش مطالعاتی استقبال کردند و گونه‌شناسی خود از پدیده را در قالب آن ارائه کردند عبارت‌اند از رابینز و آنتونی، والیس، استارک و بین‌بریج. پژوهش‌های موجود در این دوره، که حدوداً مربوط به سال‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰ است به دنبال عمق‌بخشی به مطالعات جنبش‌های نوپدید دینی و یافتن شواهد برای تدقیق شقوق و ترسیم مرزهای مشخص بین گونه‌ها و طبقه‌هاست.

این تحقیقات، هر چقدر عینی‌تر و تجربی‌تر می‌شدند، تحولی جدید در جامعه را گزارش می‌کردند و آن تحول (که بیشتر از همه از دهه ۱۹۸۰ خود را نشان داد) غیرنهادینه و بی‌شکل شدن جنبش‌های جدید دینی - معنوی و استفاده آن‌ها از نهادهای موجود اجتماعی در تولید و گسترش مفاهیم خود (به جای ایجاد نهاد جدید) بود. درحقیقت، دهه ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۰ شاهد حلقه انتقالی دیگری بود که تمرکز محققان را از اشکال نهادینه و ساختارمند جنبش‌های دینی به سمت

اشکال فرهنگی و غیرساختارمند آن کشاند (York, 2005: 6-12).

علت این تغییر گسترش پدیده «عصر جدید/ نیویج» بود که هرچند در اشکال اولیه خود یعنی در دهه ۱۹۶۰ دارای نهاد یا متولیان رسمی بود، اما کم‌کم از حالت نهادینه خارج شد و به گسترش مفاهیم خود در سطح اجتماع پرداخت. این مرحله انتقال را حلقه انتقالی دوم می‌نامیم؛ حلقه‌ای که باعث شد محققان به سمت دوره‌ای جدید (یعنی دوره سوم مطالعاتی) بروند و بیشتر از آنکه به اشکال نهادینه و نظام‌مند پدیده توجه کنند به سراغ اشکال غیرنهادینه و فرهنگی آن متمرکز شوند. این حلقه انتقالی همان برهه‌ای است که در آن اصطلاح عصر جدید/ نیویج جعل شد و گونه‌ای فراگیر از جنبش‌های نوپدیددینی معرفی شد (Sutcliffe, 2003: 7-14).

دوره جدیدی را که در واقع بسط‌یافته همان حلقه انتقالی دوم است دوره سوم می‌نامیم؛ دوره‌ای که عصر جدید/ نیویج نه به‌منزله بخشی از جنبش‌های نوپدید دینی و ذیل نظریه‌های دوره دوم، بلکه مستقلاً مورد مطالعه قرار می‌گیرد و حتی بعضاً جنبش‌های نوپدید دینی نیز بخشی از آن یا متولد در بستر آن معرفی می‌شوند. دوره سوم مربوط به اواخر قرن بیستم و اوایل قرن بیست‌ویکم (بین سال‌های ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۵) است. در این دوره، نگاه جوامع غربی به پدیده دین‌داری و معنویت‌گرایی جدید تغییر کرد و، به‌جای آنکه آن را امری ضدفرهنگ، فرعی و غیراصیل در دین‌داری به شمار آورند، جزئی از فرهنگ جامعه مدرن و جریانی قابل توجه در اجتماع به شمار آوردند (Heelas & Woodhead, 2005: 2-6). محققان این دوره یعنی افرادی چون پاول هیلاس، ود کلارک رف، لیندا وودهد و کریسایدز از تعمق و تدقیق دوره قبل یک قدم به جلوتر آمدند و به همدلی با این پدیده پرداختند و نام «معنویت جدید» را بر آن نهادند. محققان این دوره طبقه‌بندی و گونه‌شناسی پدیده را عمدتاً در قالب ایجاد تقابل بین دین و معنویت سامان‌دهی می‌کنند (Heelas & Woodhead, 2005: 1-12; Lynch, 2007: 23-28).

حلقه انتقالی بعدی، که ممکن است باعث شکل‌گیری دوره جدیدی در اصطلاح‌پردازی شود، تحقیقات افرادی چون ساتکلیف، نابلچ و گوردون لینچ است که واسطه انتقال دوره سوم به دوره احتمالی بعدی است. در این حلقه انتقالی، جامعه‌شناسان و محققان ادیان با استفاده از نظریه‌های رایج و کلان‌تحلیل دین‌داری سعی می‌کنند نشان دهند که پدیده دین‌داری و معنویت‌گرایی جدید امری کاملاً طبیعی و عادی در جوامع است و نباید به آن به شکل یک استثنا یا زائد بر دین‌داری رسمی نگریست. این محققان عمدتاً در قالب دین‌داری عامیانه و مردمی، که همیشه در طول تاریخ بوده و به موازات دین نهادینه حرکت کرده است، به بازخوانی پدیده می‌پردازند (Sutcliffe, 2003; Knoblauch, 2014; Lynch, 2007).

صاحبان این دیدگاه تمایزگذاری دوره قبل بین دین‌داری و معنویت‌گرایی را ساختگی می‌دانند و آن را ترفندی به شمار می‌آورند که به کمک آن دین مردمی (با نام معنویت) سعی کرد از سلطه دین نهادینه خارج شود و مشروعیت خود را نشان دهد و، بعد از عبور از این دوره، دیگر نیازی به آن تقابل ساختگی وجود ندارد (Ammerman, 2013: 258-260). این نوع تحقیقات، که عمدتاً مربوط به سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۰ هستند (ساتکلیف آن را موج سوم مطالعات معنویت می‌داند و ما آن را حلقه انتقالی سوم نام‌گذاری می‌کنیم)، ممکن است بتوانند در افق آینده دوره جدیدی به نام دوره چهارم تحقیقاتی را شکل دهند (که البته چون تحقق کامل نیافته است با عنوان دوره احتمالی چهارم صرفاً به آن اشاره شد). پس، هرچند نشانه‌هایی از این دوره را محققان حلقه انتقالی سوم شناسایی کرده‌اند، چون تثبیت نشده است آن را دوره‌ای مستقل و محقق به شمار نمی‌آوریم و به‌منزله دوره‌ای محتمل می‌توانیم از آن یاد کنیم. در این دوره محتمل،

دین‌داری و معنویت‌گرایی وارد رشته‌های گوناگون دانشگاهی می‌شود و معنویت (به‌منزله دین مردمی در مقابل دین نهادی) یکی از خصایص بشری، که همیشه همراه انسان است، تلقی می‌شود و در قالب مطالعات روان‌شناسی - معنوی، پزشکی - معنوی، علوم تربیتی - معنوی مفهوم‌سازی می‌شود و گسترش می‌یابد (Sutcliffe & Gilhus, 2014: 6-10). برای ارائه درکی بهتر از این دوره‌ها و حلقه‌های انتقالی بین آن‌ها شکل زیر راهگشاست:

دوره اول (۱۹۳۰-۱۹۵۰)	دوره دوم (۱۹۶۰-۱۹۸۰)	دوره سوم (۱۹۹۵-۲۰۰۵)	دوره احتمالی چهارم (۲۰۱۰- تا کنون)
نظریه: فرقه‌گرایی	نظریه: تغییر اجتماعی	نظریه: انقلاب معنوی جداسازی دین از معنویت	نظریه: معنویت و علوم
اصطلاح: کلیسا - فرقه	اصطلاح: جنبش‌های نوپدید دینی	اصطلاح: معنویت جدید	اصطلاح: معنویت
روش: فاصله‌گیری	روش: تعمق	روش: همدلی	روش: همراهی
رشته تحقیقی: جامعه‌شناسی	رشته تحقیقی: جامعه‌شناسی	رشته تحقیقی: جامعه‌شناسی مطالعات ادیان روان‌شناسی	رشته تحقیقی: چندرشته‌ای
جنس پدیده: انحراف	جنس پدیده: تغییر	جنس پدیده: شبه‌فرهنگ	جنس پدیده: فرهنگ
محققان: ماکس وبر ارنست ترولتچ	محققان: رابینز و آنتونی والیس - استارک - بین‌بریج یورک - سالیبا	محققان: هیلاس وودهد	محققان: سانت‌کلیف نابلچ
	حلقه انتقالی اول (۱۹۷۰-۱۹۵۰)	حلقه انتقالی دوم (۱۹۹۵-۱۹۸۰)	حلقه انتقالی سوم (۲۰۱۰-۲۰۰۵)
	<-----> نحله دینامینیشن بینگر	<-----> عصر جدید هنگراف	<-----> معنویت عمومی لینچ
	مارتین		

فرهنگ -----> خرده‌فرهنگ -----> ضدفرهنگ -----> ضددین

در نمودار فوق می‌بینیم که محققان، در دوره اول، دین‌داری خارج از دیانت رسمی را ضددین قلمداد می‌کردند، اما در دوره احتمالی چهارم، دین‌داری خارج از نهاد رسمی دین پدیده‌ای مربوط به فرهنگ عمومی یا فرهنگ عامه دانسته می‌شد. پس، تحلیل تاریخی مفاهیم و اصطلاحاتی که برای نام‌گذاری دین‌داری‌های غیررسمی در مطالعات علمی به کار رفته‌اند نشان می‌دهد که سیر آن‌ها نه خطی و ساده، بلکه پیچیده، چندمرحله‌ای و متأثر از چرخش‌های معرفتی در علوم اجتماعی بوده است. در این میان، اصطلاحاتی که برای اشاره به این پدیده به کار رفته‌اند خود گواهی می‌دهند

بر اینکه نه تنها نگاه پژوهشگران به این پدیده تغییر کرده، بلکه چهارچوب‌های مفهومی تحلیل پدیده نیز دگرگون شده است.

در این بخش، تحولات مذکور در قالب سه دوره مفهومی اصلی و سه حلقه انتقالی بازسازی شدند. ساختار مفهومی این تقسیم‌بندی تلفیقی بود از مدل دومرحله‌ای نوری تیناز (Tinaz, 2005) و نیز یافته‌های هَنگراف و ساتکلیف درباره تحولات مفهومی مطالعات معنویت‌گرایی جدید. دوره سوم تحقق یافته است، اما دوره چهارم نه. با این حال، حلقه انتقالی سوم (که بعد از آن قرار دارد) ممکن است به دوره چهارم بینجامد. این دوره اخیر در برخی آثار آینده‌ای محتمل از سیر تحقیق در این حوزه تلقی می‌شود. از این رو، در طبقه‌بندی حاضر دوره‌ای نسبی و در حال تحقق (افق انتظار) شناخته شد.

این تقسیم‌بندی تاریخ مفهومی نه فقط تنوع اصطلاحات را نشان می‌دهد، بلکه بر تحولات بنیادین در نوع دانش تولیدشده در ذیل این اصطلاحات نیز دلالت دارد. نخست، مشاهده می‌شود که چگونه نگاه سنتی بدعت‌محور (heterography)، که با رویکرد الهیاتی به «فرقه» می‌نگریست، به تحلیل جامعه‌شناختی فرقه‌ها تحت عنوان «فرقه‌شناسی» (study of sectarianism) تبدیل شد. سپس، عنوان این رویکردها در دهه‌های بعد تغییر کرد و به جای آن‌ها از «جنبش‌های نوپدید دینی» و نهایتاً مفاهیم عام‌تری مانند «معنویت‌گرایی جدید» و بعد «معنویت» استفاده شد.

هم‌زمان که دغدغه تحلیل از عرصه الهیاتی به حوزه‌های جامعه‌شناختی، فرهنگی و نهایتاً میان‌رشته‌ای انتقال یافت، مسائل و دغدغه‌ها نیز تغییر کرد. این مطالعات در گام‌های اولیه بیشتر به طبقه‌بندی سازمان‌های جدید دینی و تعیین نسبت آن‌ها با نهادهای سنتی معطوف بود، اما به تدریج به سمت مسائل نوینی حرکت کرد: مانند زمینه‌ها و علل پیدایش، نقش اجتماعی جنبش‌ها، پیوند آن‌ها با جنسیت، خشونت، مدرنیته و پست‌مدرنیته، سبک زندگی، سرچشمه‌های معنوی شرقی یا پیشامسیحی و نسبت آن‌ها با دین عوامانه، عرفان و علوم غریبه. بدین ترتیب، مطالعات مذکور از نوعی طبقه‌بندی ایستا به تحلیلی فرهنگی - اجتماعی و تاریخی - انتقادی از دین معاصر تبدیل شد. با این همه، هنوز هم گاهی با به‌کارگیری تحلیل‌های متعلق به مراحل پیشین در مواجهه با این پدیده روبه‌گسترش مواجهیم. اما این تحلیل‌ها و اصطلاحات مربوط به آن‌ها تجربه‌های تاریخی در مواجهه با پدیده‌اند و برداشت‌های قدیمی، در تحلیل جلوه‌های نوین دین‌داری بیرون از دین رسمی، کارایی محدودی دارند.

پس، ظهور دین‌داری‌های جدید در بستر فرهنگ سکولار و رشد فزاینده جریان‌های معنوی نوپدید در فضای آزادی دینی، تنوع عقیدتی و تضعیف مرجعیت‌های رسمی دین‌داری در غرب موجب شد که محققان دیگر نتوانند این پدیده‌ها را صرفاً در چهارچوب طبقه‌بندی کلاسیک نهادهای دینی تحلیل کنند و به بررسی‌های آزمایشگاهی جدید نیاز داشته باشند. پس، همان‌گونه که ملکم همیلتون اشاره می‌کند، رشد جنبش‌های دینی و معنوی نوپدید برای جامعه‌شناسان دین فرصتی منحصر به فرد برای بررسی آزمایشگاهی تحول دین‌داری (همیلتون، ۱۳۸۹: ۳۲۸) فراهم ساخت، اما بدیهی است که در آزمایشگاه احتمال خطا و بازتکرار و حتی تغییر جهت مطالعه و اصطلاح‌پردازی‌های مکرر فراوان رخ دهد.

حال که با دانستن این ادوار درک بهتری از نحوه شکل‌گیری این اصطلاحات و سیر تحول این مطالعات یافتیم، بهتر است بار دیگر به اصطلاحات نظری بیندازیم و براساس یافته‌های تحقیق مفهوم آن‌ها را بازتعریف کنیم.

مفهوم اصطلاحات

براساس یافته‌های تحقیق فهمیدیم که اولاً مفهوم اصطلاحات موجود در این مطالعات (که عمدتاً خاستگاه علوم اجتماعی

دارند) با مفهوم الهیاتی یا عرفی آن‌ها متفاوت است و ثانیاً این مفاهیم نیز ثابت نبوده و در ادوار گوناگون تغییر کرده و اصطلاح‌پردازی را هم دستخوش تحول کرده‌اند. بنابراین، شناخت ادوار تحول اصطلاحات با روش «تاریخ مفاهیم» انجام شد. اصطلاحاتی که در ادوار تاریخی با آن‌ها آشنا شدیم عبارت بودند از کلیسا، مذهب، فرقه، نحله، جنبش‌های نوپدید دینی، جنبش عصر جدید (new age movement) و معنویت‌گرایی جدید و معنویت. با توجه به یافته‌های تحقیق، مفهوم این اصطلاحات را می‌توان به شکل زیر بازتعریف کرد:

چرچ / کلیسا (church): کلیسا نه به معنای عبادتگاه مسیحیان، بلکه یک اصطلاح فنی جامعه‌شناسانه در طبقه‌بندی سازمان‌های مسیحی است و به نهادی بزرگ و باثبات و هماهنگ با جهان عرفی و محیط اجتماعی اشاره دارد (Bainbridge & Stark, 1979: 123) که هم ارزش‌های عرفی را می‌پذیرد و هم با نهاد حاکمیت سازگار و منطبق است (Ren, 2007: 2). این نهاد روحانیون حرفه‌ای و تمام‌وقت دارد و در انتقال عقاید و آداب و رسوم به شکل سلسله‌مراتبی و انحصارگرایانه عمل می‌کند و ورود اعضای جدید نیز عمدتاً از طریق زادوولد است.

کلیسا در پذیرش افراد به درون شمول‌گراست و حدودش را بسیار باز و فراملیتی تعریف می‌کند (هینلز، ۱۳۹۳: ۴۶۸) و تفسیری که از متن مقدس ارائه می‌دهد بیشتر از آنکه تحت‌اللفظی و دقیق باشد استعاره‌ای و باز است (Ren, 2007: 2). مصداق این نوع دین‌داری «کلیسای کاتولیک» است که تنوعی از دین‌داری‌ها را در یک چهارچوب کلی دیکته‌شده توسط پاپ می‌پذیرد. از آنجاکه در اسلام این طبقه از نهادهای دینی وجود ندارد (حتی در مسیحیت شمال آمریکا که جوامع پروتستان تشکیل شده‌اند این طبقه کمیاب است) در ترجمه آن همان کلمه «کلیسا» را برگزیدیم.

دینامینیشن / مذهب (Denomination): این اصطلاح نیز برای طبقه‌بندی سازمان‌های دینی است که ریچارد نیبوئر آن را وضع کرد. وی با انتقال طبقه‌بندی کلیسا - فرقه (چرچ - سکت) ماکس وبر از محیط آلمانی به محیط انگلیسی‌زبان و تطبیق آن از اروپا با محیط آمریکا متوجه شد که کلیسا (چرچ) با بافت دینی آمریکای شمالی سازگار نیست و به جای آن چیزی شبیه به کلیسا وجود دارد که انحصارگرا نیست، دموکراتیک و آزاد عمل می‌کند و به اعضا اجازه می‌دهد فارغ از سلسله‌مراتب درباره مسائل دینی اظهار نظر کنند. این شکل جدید پدیده دینامینیشن نام گرفت (همیلتون، ۱۳۸۹: ۳۳۳).

پس، دینامینیشن مانند چرچ با حکومت و جامعه عرفی سازگار است، مناسک مشخص و روحانیون رسمی دارد و پذیرش و افزایش پیروان در آن هم از راه زادوولد است و هم از راه تغییر دین. اما تفاوت آن با چرچ در این امر است که ارتباطی دوستانه با دیگر مذاهب برقرار می‌کند و به اعضا اجازه اظهار نظر در عقاید و آداب و رسوم را می‌دهد و انعطاف عقیدتی از خود نشان می‌دهد، اما با این کار ناخواسته دایره خود را محدودتر می‌کند یا به عبارتی با به کار بستن قاعده تسامح از جامعیت خود می‌کاهد (هینلز، ۱۳۹۳: ۴۶۸). اگر کلیسای انگلیکن، کلیسای کاتولیک رومی و کلیسای ارتدوکس شرقی را چرچ بنامیم، متدیسم، آیین پرسبیتری و بابتیسم را باید دینامینیشن بنامیم. براساس همین تعریف، طالبی دارابی شیعه و سنی را دینامینیشن به شمار می‌آورد و آن دو را ذیل مقوله چرچ قرار نمی‌دهد (طالبی دارابی، ۱۳۹۴: ۷۳). در معادل‌یابی برای این اصطلاح^۲ بهترین معادل همان «مذهب» است که در ادبیات اسلامی ذیل اصطلاح ملت (عنوانی برای هریک از ادیان ابراهیمی) به کار می‌رود و البته فاقد آن سلسله‌مراتب سخت و انعطاف‌ناپذیری کلیسایی است.

در جوامع سکولار هم، به دلیل توأم شدن آزادی دینی و اجتماعی، کلیساها دیگر کمتر رواج دارند و دینامینیشن پذیرفته‌تر

است؛ زیرا تمامیت‌خواهی و انحصارطلبی آن کمتر است و نظام سلسله‌مراتبی آن یا کم‌رنگ است یا حذف شده است (طالبی دارابی، ۱۳۹۴: ۷۵). اصطلاح «دیانت» در عنوان مقاله حاضر نیز اشاره به همین مفهوم موجود در پس اصطلاح کلیسا و دینامینیشن دارد که از آن با عنوان دیانت رسمی (institutional religion) یا دیانت نهادینه (established religion) نیز نام برده می‌شود (Yinger, 1970: 234-236; Ren, 2007: 2; همیلتون، ۱۳۸۹: ۳۴۲-۳۴۵).

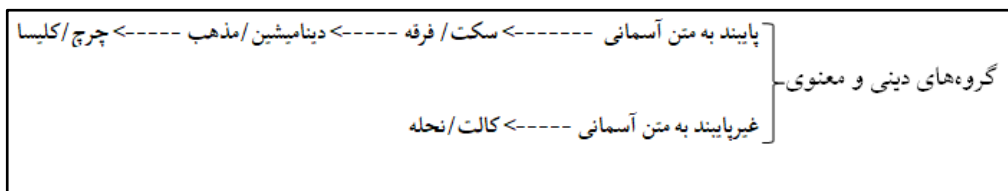
سکت / فرقه (Sect): همان‌طور که در بررسی ادوار دیدم، این اصطلاح را وبر و تروئلج از طریق نظریه چرچ - سکت وارد ادبیات جامعه‌شناختی کردند. سکت واحدی کوچک‌تر از مذهب است، اما در امتداد کلیسا و مذهب شکل نمی‌گیرد، بلکه در مخالفت با آن‌ها و محیط دینی پیرامونی برای خود هویتی جدید می‌سازد. با این حال، کلیسا و مذهب آن را بدعت و انحرافی در دین‌داری می‌شناسند. پس، فرقه رؤیای خلوص در سر می‌پروراند و سعی دارد قرائتی از دین‌داری ارائه کند که به حقیقت دین نزدیک‌تر است (اسپیلکا و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۲۰).

درواقع، سکت یک سازمان دینی کوچک و بی‌ثبات است که نظم اجتماعی و محیط دین‌داری پیرامونی را یا نمی‌پذیرد یا با آن درگیر می‌شود (Bainbridge & Stark, 1979, 123). سکت‌ها، هرچند معمولاً دارای رهبری فرهمندند (هینلز، ۱۳۹۳: ۴۶۸)، اما بین اعضا نیز ارتباط شخصی نزدیکی ایجاد می‌کنند و این اعضا بنا بر برخی تحلیل‌ها از بین طبقات فرودست اجتماعی، کمتر تحصیل کرده و حاشیه‌ای جذب می‌شوند (Ren, 2007: 2). البته، این رأی مخالفانی نیز دارد که شواهدی از جذب افراد مرفه و تحصیل کرده به فرقه‌ها در دست دارند (هینلز، ۱۳۹۳: ۴۶۸). اما به‌طور کلی فرقه‌ها سازمان‌های دینی‌اند با ساختار سخت و دقیق و ورود افراد به آن‌ها بسیار محدود و دارای تشریفات است و، از آنجاکه فرقه‌ای مدعی است که یگانه راه درست برای رستگاری را در دست دارد اطاعت و سرسپردگی می‌خواهد (طالبی دارابی، ۱۳۹۴: ۷۵). پس، سکت‌ها انحصارگرا، بی‌مدارا، انطباق‌ناپذیر، باثبات اما محدود، بسته، سختگیر و مطالبه‌گرنده. این دسته از سازمان‌های دینی در ادبیات اسلامی «فرقه» نامیده می‌شوند. «فرقه» در لغت به معنای جدا شدن است و به گروه‌های دینی با عقایدی خاص گفته می‌شود که از عامه یعنی از مذاهب جدا شده‌اند و اقلیتی در برابر اکثریت (عامه/ جماعت) به شمار می‌آیند (صفری فروشانی، ۱۳۸۰: ۱۲۷).

البته، کلمه سکت در الهیات مسیحی فقط به جریان‌های بدعت‌گذار اطلاق می‌شود و در جامعه‌شناسی نیز، هرچند ادعا می‌شود سکت واژه‌ای خنثی است، مصادیق آن جریان‌های جنجال‌برانگیز است. در فضای مطالعاتی مسیحیت، مواردی چون شاهدان یهوه، علم مسیحی و مورمون‌ها فرقه به شمار می‌آیند. فرقه‌ها ممکن است بعد از مدتی به مذهب تبدیل شوند (مانند متدیست‌ها که ابتدا فرقه بودند، اما در امریکا به مذهب تبدیل شدند) یا ممکن است اصول اولیه دیانت و متن مقدس آن را کنار بگذارند و از دایره کلی دیانتی که به آن وابسته بودند خارج شوند (مانند شاهدان یهوه).

کالت / نحله (Cult): کالت در اصطلاحات جامعه‌شناختی به گروه‌هایی از دین‌داران اطلاق می‌شود که مبتنی بر تجارب شخصی و فردی و متناسب با احوالات و تفاسیر ذهنی از دیانت‌اند و ممکن است به اصول اولیه یا مسلمات متن دینی التزام نداشته یا در تلفیق چند نوع اعتقاد دینی یا فلسفی، آن هم مبتنی بر قرائت شخصی، شکل یافته باشند. همان‌طور که در خلال بیان ادوار گفتیم، این اصطلاح را هووارد بیکر (1932) در ادبیات فرقه‌شناسی جدید وارد کرد و در کنار اصطلاحات قبلی یعنی چرچ، سکت و دینامینیشن قرار گرفت. در این مطالعات، کالت‌ها افرادی با انحراف‌هایی افراطی از مسیر اصلی دیانت مسیحی به شمار آمدند که اتصال بسیار سستی با مسیحیت داشتند و تحت تأثیر عناصر غیرمسیحی

بودند (هینلز، ۱۳۹۳: ۴۶۸). از آنجاکه اصطلاح کالت به گروه‌هایی اشاره داشت که ساختارهای سازمانی مرسوم در مسیحیت را نداشتند و فردگرا و متأثر از ادیان و مکاتب غیرمسیحی بودند (بیشتر و زودتر از اصطلاحاتی چون سکت و دینامینیشن)، برای طبقه‌بندی جریان‌های دینی دیگر ادیان و جریان‌های کاملاً جدید به کار رفت. پس، به گفته کولین کمپل، کالت‌ها فردگرا، دارای ساختاری سست و متخلخل و مطالبات اندک از افراد، مداراگر، شمول‌گرا، بی‌ثبات به‌ویژه از نظر اعتقادی، دارای حدودمرز نامشخص و از لحاظ سازمانی دارای ساختاری اولیه و کم‌دوام‌اند (طالبی، ۱۳۹۲: ۲۲۳) و از سوی جماعت دین‌داران، به سبب پایبندی اندک آن‌ها به اصول اولیه دیانت، حتی جنجالی‌تر و بحث‌برانگیزتر از فرقه‌ها به شمار می‌آیند. کلیسای وحدت (unification church)، ساینتولوژی (scientology) و انجمن بین‌المللی مسیح (International Community of Christ)، در فضای مسیحیت و بهائیت و احمدیه قادیانیه در فضای اسلام، کالت یا فرقه‌های ضاله به شمار می‌آیند که در بیان ادوار معادل آن را «نحله»^۳ قرار دادیم. اگر بخواهیم براساس پایبندی به متن دینی نسبت این اصطلاحات را با یکدیگر نشان دهیم، مدل زیر راهگشا است:

جنبش‌های نوپدید دینی (New Religious Movement): بعد از جنگ جهانی دوم، فعالیت جنبش‌های ضدفرهنگ علیه سیاست‌های سرمایه‌داران، مادی‌گرایان و همچنین جنگ‌جویایی کشورهای غربی اوج گرفت. این جنبش‌ها، که در حقیقت خواهان تغییر اجتماعی و فرهنگی در ساختارهای غالب دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ بودند و بر احساسات انسانی و ارتباطات آزاد اجتماعی تأکید می‌کردند، راه خود را در ایجاد یا الحاق به نحله‌ها و فرقه‌های دینی هموارتر یافتند. اما از آنجاکه در این سال‌ها آزادی عقیدتی و دینی زیادی در کشورهای صنعتی ایجاد شده بود، سرعت رشد این فعالیت‌ها و تنوع آن‌ها بسیار چشمگیر شد.

البته، آزادی‌های اجتماعی ایجادشده هم باعث رشد و تنوع سریع این جنبش‌ها و هم باعث شیوع اعمال خلاف عرف شد، مانند استفاده از مواد مخدر، زندگی‌های جمعی خارج از خانواده، رفتارهای جنسی آزاد و خودکشی دسته‌جمعی. همین امر سبب شد که غیر از فعالیت‌های گسترده رسانه‌ای علیه این جریان‌ها، نهادهای ضدنحله رشد یابند و به رفتارهای خلاف عرف فرقه‌ها و نحله‌های جدید و همچنین اثبات ادعایی مبنی بر مغزشویی، کنترل ذهنی، هیپنوتیسم و آدم‌ربایی در این گروه‌ها بپردازند. فعالان این عرصه تمایل داشتند که این گروه‌ها و جنبش‌های نوپدید را کالت (نحله) بنامند و با این اصطلاح بر بدعت‌آمیز بودن و انحرافی بودن آن‌ها بیشتر تأکید کنند. حتی فرقه‌هایی که انتساب آن‌ها به مسیحیت اثبات نشده بود نحله نامیده شدند و با آن‌ها سرسختانه مبارزه شد.

برخی از محققان معتقدند افراط در این برخورد و غیرمنصفانه بودن برخی داوری‌ها در باب جریان‌های مذکور (Clark, 2006: 411) باعث شد که جامعه‌شناسان دیگر از اصطلاح کالت (نحله) برای نامیدن آن‌ها استفاده نکنند و به جای آن اصطلاح «جنبش‌های نوپدید دینی» را جعل کنند که به گمان آن‌ها بار معنایی منفی نداشت (Melton, 1996: 367). پس، از دهه ۱۹۸۰ به بعد، جامعه‌شناسانی که درباره فرقه‌ها و نحله‌های نوپدید دینی ایجادشده در دوران مدرن و شرایط

بعد از جنگ جهانی دوم تحقیق می‌کردند، ترجیح دادند به جای کالت از اصطلاح جدید جنبش‌های نوپدید دینی برای نامیدن این پدیده استفاده کنند تا بی‌طرف بمانند. همان‌طور که می‌دانیم، ادعای بی‌طرفی کامل در تبیین‌های علمی و اصطلاح‌سازی ادعایی دست‌نیافتنی است (داوسون، ۱۳۹۶: ۳۱) و با نگاهی دقیق‌تر مشخص می‌شود که این تعبیر نیز دارای نوعی همدلی و رواداری با فرقه‌ها و کالت‌هاست، پس نمی‌تواند خنثی باشد.

به عبارت دیگر، تعابیر به‌کاررفته درباره پدیده در دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: (۱) تعابیر انتقادی و (۲) تعابیر همدلانه. تعبیر کالت، به دلیل تراژدی‌هایی که این جریان‌های دینی پدید آوردند و تمرکز رسانه‌ها بر وجوه منفی و جنجالی آن‌ها تعبیری انتقادی شد و تعبیر «جنبش‌های نوپدید دینی» و «ادیان جدید یا بدیل» تعابیری همدلانه شدند که، بیش از اینکه جریان‌ها را انحراف از دین‌داری اصیل بدانند یا اساساً دوگانه دین‌داری اصیل و انحرافی را مفروض بگیرند، بر تغییرات اجتماعی و دگرگونی در شرایط باور و سبک دین‌داری در دوران جدید تأکید داشتند (Dowling & Scarlett, 2006: 103).

البته، بحث‌های بسیاری در بین محققان درباره اجزای این اصطلاح مطرح است. اینکه معیار نوپدید بودن چیست یا اینکه آیا واقعاً همه این جریان‌ها دینی‌اند یا خیر چالش‌هایی است که در کاربست این اصطلاح وجود دارد، اما آنچه مسلم است واضعان این اصطلاح سعی کرده‌اند گروه‌های نوپدید دینی و معنوی را در ادبیات جامعه‌شناختی «مطالعات جنبش‌ها» (social movement studies) یا به عبارتی در ادبیات بحث از «تغییر اجتماعی» (social change) نگاه کنند. از این‌رو، در جنبش^۴ دیدن این پدیده به خود تردید راه نداده‌اند.

اما وقتی به سراغ مصادیق می‌رویم، مصادیقی که تحت عنوان جنبش‌های نوپدید دینی از آن‌ها بحث می‌شود، همان نحله‌ها (و بعضاً فرقه‌ها) را می‌بینیم که در واکنش به مدرنیته یا تحت‌تأثیر آن شکل گرفته‌اند. کلیسای اتحاد، معبد مردم، جنبش فرزندان خداوند، هره‌کریشنا، نوپاگانیسم، سوکاگکایی، کلیسای جهانی و پیروزمند و اکنکار مصادیقی از جنبش‌های نوپدید دینی به شمار می‌آیند.

نیوایج / عصر جدید (New Age): عصر جدید یا نیوایج اصطلاحی چتری‌شکل است که در دهه ۱۹۸۰ میلادی به جریان‌های نوپدیدی اطلاق می‌شد که نوید عصر نوینی از آگاهی معنوی را سر می‌دادند و خود را بدیل جریان دین‌داری غالب در غرب می‌دانستند (وودهد، ۱۳۹۷: ۳۶۲). این جریان‌ها بر فردگرایی و غیرنهادینه بودن و ساختارگریزی تعالیم خود تأکید داشتند. هرچند در این وجوه مشابه کالت به شمار می‌آمدند، از آنجاکه مانند جریان‌های «ضدفرهنگ» در واکنش به خلأهای دوران مدرن شکل گرفته بودند و البته از جنجال‌آفرینی مانند فرقه‌ها و نحله‌هایی سازمان‌یافته (مانند معبد مردم و فرزندان خداوند که فجایعی انسانی به بار آوردند) پرهیز داشتند و نمی‌خواستند کالت یا سکت نامیده شوند، «عصر جدید» نامیده شدند. پس، اصطلاح نیوایج در اصل به بخشی از جنبش‌های نوپدید دینی اطلاق می‌شد که کمتر سازمان‌یافته و جنجالی بودند و بیشتر بر تحول فردی و باطنی تکیه داشتند (کمپل، ۱۳۸۷: ۱۸۸). جنبش استعداد بشری، تفکر نوین، ویکا، نوپاگانیسم، بنیاد فایند هورن و مانند آن‌ها مصادیقی از این پدیده بودند.

رشد جنبش‌های نیوایج از یک طرف و بدنامی جریان‌های سازمان‌یافته از طرف دیگر باعث شد کم‌کم این اصطلاح معنای عام‌تری بیابد و از زیرمجموعه جنبش‌های نوپدید دینی خارج شود و به‌منزله قرین و بعضاً رقیب اصطلاح جنبش‌های نوپدید دینی برای نامیدن تحولات سیال و غیرجنجالی جریان‌های دینی و معنوی نوپدید استفاده شود (Corrywright, 2003: 29). برخی از محققان مانند هَنگراف و ساتکلیف، برای تغییر اصطلاح نیوایج و خارج شدن آن از زیرمجموعه

جنبش‌های نوپدید دینی و تبدیل شدن به اصطلاحی در عرض آن، به دو نوع «عصر جدید» قائل شده‌اند. ساتکلیف جنبش عصر جدید (The New Age Movement) را از عصر جدید (new age) جدا می‌کند و معتقد است که نیویاج ابتدا یک جنبش بود، اما بعد از دهه ۱۹۹۰ اصطلاحی فراگیر شد که به جریان‌های غیرسازمان‌یافته که متمرکز بر رشد شخصی و تحولات درونی افراد بودند نیویاج گفته شود و به جریان‌هایی که شکل نهادینه یا سازمان‌یافته داشتند و به جنجال‌های اجتماعی و سیاسی می‌آفریدند «جنبش نوپدید دینی» اطلاق می‌شد.

هنگراف نیز دو نوع نیویاج تشخیص می‌دهد. به گفته وی، نیویاج به معنای خاص آن شامل گروه‌های معتقد به هزاره‌گرایی یا جماعت‌های بشقاب‌پرنده‌ای یا متمرکز بر علوم غریبه است (مربوط به دهه ۱۹۷۰) و در معنای عام آن به محیط نخله‌ای (cultic milieu) اشاره دارد که بعد از دهه ۱۹۸۰ و مشخصاً بعد از دهه ۱۹۹۰ شکل گرفت و فاقد ساختارهای سازمانی و چهارچوب مشخص و رهبری معین بود و به جای تفکرات هزاره‌گرا، ایدئالیستی، ستاره‌شناسانه و انگلیسی‌بنیان از تفکرات فردمحور (متمرکز بر توسعه و تحول فردی و برخاسته از یافته‌های شخصی)، امریکایی‌بنیان، التقاطی، کارکردگرا و بازاری حمایت می‌کرد (وودهد، ۱۳۹۷: ۳۶۸-۳۷۰).

البته، این اصطلاح‌سازی همگام با تحولات دهه ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ و رشد اشکالی از کالت‌ها، که بر غیرسازمانی و درونی بودن خود تکیه داشتند، توجیه و مشروعیت بیشتری یافت؛ اما باید افزود که حمایت محققانی نیز که به جای رویکرد مطالعاتی «تغییر اجتماعی» و تمرکز بر جنبش‌های جدید به رویکرد مطالعاتی «خرده‌فرهنگ‌ها» و تمرکز بر نسبت آن‌ها با فرهنگ کلی تمایل داشتند در شیوع این اصطلاح مؤثر بوده است.

معنویت‌گرایی جدید (New Spirituality): تا قبل از دهه ۱۹۹۰ میلادی، «معنویت‌گرایی جدید» اصطلاحی نبود که برای نامیدن جنبش‌های نوپدید دینی و معنوی به کار رود، اما تقابل روزافزونی که جنبش‌های عصر جدید بین «دین» و «معنویت» ایجاد کردند و همچنین کناره گرفتن آن‌ها از ریشه‌های هزاره‌گرایانه و ستاره‌شناسانه خود باعث شد که این افراد، به جای اینکه از اصطلاح «نیویاجر» برای توصیف خود استفاده کنند، خود را «معنویت‌گرای جدید» بنامند (وودهد، ۱۳۹۷: ۳۷۱). محققان نیز به چند دلیل از این اصطلاح‌سازی استقبال کردند. اولاً آنکه اصطلاح معنویت‌گرایی جدید آن‌قدر مبهم و کلی بود که می‌توانست شامل همه فرقه‌ها، نخله‌ها و جنبش‌هایی بشود که در جهان مدرن شکل یافتند و در این امر اشتراک داشتند که راه ادیان در شکل سنتی آن‌ها در کشورهای انگلیسی - امریکایی و اقبال به سمت اشکال غیررسمی، فردی و انفسی دین‌داری و همچنین تمایل فرقه‌ها و نخله‌ها به این امر که به جای ساختن نهاد و سازمان جدید در قالب نهادها و سازمان‌های موجود اجتماعی ظهور و بروز یابند (Bromley, 2011: 727-728)، اصطلاح «معنویت‌گرایی جدید» را مقبول‌تر کرد. لیندا وودهد و پاول هیلاس در تحقیق معروفشان، که به «پروژه کندال» شهرت دارد و در حوالی ۲۰۰۰ انجام شده است، پیشگامان وضع این اصطلاح‌اند (Heelas & Woodhead, 2005).

تمرکز مفهومی این اصطلاح در تمایزی نهفته است که استفاده‌کنندگان از آن بین دین (شکل نهادینه، سازمانی، فرمالیستی دین‌داری) و معنویت (شکل آزاد، غیرنهادینه، سیال و التقاطی دین‌داری) می‌گذارد و، اگر این تمایز زیر سؤال برود، این اصطلاح نیز محمل است و توجیهی نخواهد داشت (شاکرژاد، ۱۳۹۷: ۱۰۰-۱۲۲).

حال که اصطلاحات مطرح در ادوار سه‌گانه را معنا یابی کردیم، براساس همان یافته‌ها می‌توانیم نسبت بین آن‌ها را نیز

معین کنیم. در قرائتی کلی، با ملاحظه دو عامل پایبندی به متن مقدس / عدم پایبندی به متن مقدس و عامل سازگاری / عدم سازگاری با فرهنگ رایج می‌توان نسبت اصطلاحات مطرح‌شده با یکدیگر را در شکل زیر ترسیم کرد:

با حرکت به سمت شمال غربی فرقه یا همان سکت ظهور می‌کند که، هرچند به متن و سنت پایبند است، با فرهنگ عمومی دین‌داران سر ناسازگاری دارد. حرکت به سمت جنوب غربی ظهور کالت یا نحله را در پیش دارد که هم به متن و سنت و هم به فرهنگ پایبندی ندارد. اما در سمت دیگر نمودار، با حرکت به سمت شمال شرقی، نهادهای رسمی دین‌داری بروز می‌یابد و با حرکت به سمت جنوب غربی معنویت‌های جدید پدیدار می‌شوند که، هرچند با فرهنگ سازگارند، به متن مقدس پایبندی ندارند.

نتیجه‌گیری

در یک‌صد سال اخیر، دین‌داری‌های خارج از دیانت رسمی با چنان سرعتی تحول و تنوع یافته‌اند که اصطلاحات متعددی برای نام‌گذاری آن‌ها پدید آمده است: از فرقه، کیش و نحله گرفته تا جنبش نوپدید، عصر جدید و معنویت. این تنوع اصطلاحی ناشی از آن است که هر کدام در دوره‌ای خاص، با ادبیات نظری و شرایط اجتماعی معین، برای توصیف بخشی از این پدیده به کار رفته‌اند. با این حال، چرخش‌های سریع در ساختار، هویت و زمینه‌های اجتماعی این دین‌داری‌ها موجب شده است که بسیاری از این اصطلاحات در گذر زمان ناکارآمد یا گمراه‌کننده شوند. از سوی دیگر، اختلاف‌گفتمان‌های علمی و تأکید هر رویکرد بر جنبه‌ای خاص باعث شده است که برخی گونه‌های سیال و بینابینی نادیده گرفته شوند. از این رو، تحلیل تاریخی - مفهومی اصطلاحات نه تنها برای شناخت دقیق‌تر این پدیده ضروری است، بلکه امکان به‌کارگیری مناسب‌تر این واژگان را نیز فراهم می‌سازد. این مقاله برای دستیابی به این هدف تلاش کرد با بررسی سیر تحول این اصطلاحات نشان دهد که هر کدام چه وجهی از پدیده را بازنمایی کرده و در کدام دوره و با کدام دلالت نظری استفاده شده‌اند.

پژوهش حاضر نشان داد که اصطلاحات به‌کاررفته در نام‌گذاری دین‌داری‌های غیررسمی نه‌تنها بازتابی از تحولات در خود پدیده دین‌داری، بلکه محصول گفتمان‌های نظری و زمینه‌های اجتماعی متغیر در طول قرن بیستم و بیست‌ویکم بوده‌اند. سیر تحول مفاهیم از «فرقه» و «نحله» تا «جنبش نوپدید دینی»، «عصر جدید» و نهایتاً «معنویت‌گرایی جدید» گویای آن است که دانش دین‌پژوهی و جامعه‌شناسی دین نیز متناسب با این تحولات خود را بازتعریف و چهارچوب‌های تحلیلی‌اش را متحول کرده است.

این مقاله تحولات مذکور را در قالب سه دوره اصلی و سه حلقه انتقالی صورت‌بندی مجدد کرد تا نشان دهد هر یک بازتاب‌دهنده چرخشی نظری و گفتمانی در تحلیل پدیده بوده‌اند. از دوره نخست، که در چهارچوب کلیسا - فرقه تروئلیج و وبر فهمیده می‌شد، تا دوره‌های بعد، که با ظهور رویکردهایی چون تحلیل تغییر اجتماعی در قالب جنبش، تحلیل خرده‌فرهنگ‌ها، مطالعات معنویت و درنهایت تحلیل‌های پسانهادینه همراه شدند، شاهد نوعی «چرخش مفهومی پیوسته اما گسسته» بوده‌ایم. در این سیر، اصطلاحات علمی از ابزارهای توصیفی صرف به ابزارهای فعال در ساخت معنا و تولید دانش دینی تبدیل شده‌اند.

پژوهش حاضر نشان داد که هر اصطلاح حامل پیش‌فرض‌ها، چهارچوب‌های ارزشی و تحلیلی خاصی است و به‌کارگیری بی‌تأمل یا تقلیدی آن‌ها می‌تواند به تحریف شناخت پدیده بینجامد. مفاهیمی چون «کالت» یا «سکت» دارای بار معنایی سنگینی در گفتمان عمومی و رسانه‌ای هستند که در تحلیل‌های علمی باید با احتیاط به کار گرفته شوند. از سوی دیگر، اصطلاحاتی چون «جنبش نوپدید» یا «معنویت‌گرایی جدید»، به‌رغم بار کمتر ارزشی، هنوز زمینه‌های نظری و فرهنگی خاصی را در خود جای داده‌اند که باید در استعمال آن‌ها لحاظ شوند.

سیاسگزار

مقاله تحقیقی حاضر مستخرج از طرح پژوهشی اینجانب با عنوان «طیف‌شناسی مطالعات معنویت در غرب» است که به سفارش پژوهشکده اخلاق و معنویت، وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، نوشته شده است. بدین‌وسیله از حمایت‌های علمی و اجرایی این پژوهشکده خصوصاً در فرایند انجام تحقیق و تأمین منابع صمیمانه قدردانی می‌کنیم.

پی‌نوشت‌ها

۱. البته، تروئلیج شق سومی به نام «عرفان» را نیز به این دسته‌بندی اضافه کرد.
۲. البته در فرهنگ *دیان جهان*، ویراسته ع. پاشایی معادل «فرقه مذهبی» و در کتاب *جامعه‌شناسی دین* اثر همیلتون با ترجمه محسن ثلاثی معادل «انجمن مذهبی» برگزیده شده است.
۳. البته برخی مانند طالبی دارابی در رساله «فرقه‌گرایی جدید در ایران» (طالبی دارابی، ۱۳۹۴: ۷۹) و محسن ثلاثی در ترجمه کتاب *جامعه‌شناسی دین* ملکم همیلتون (همیلتون، ۱۳۸۹: ۳۴۵) و موسی اکرمی در ترجمه کتاب *جنبش‌های دینی جدید* اثر برایان ویلسون و جمی کرسول (ویلسون و کرسول، ۱۳۹۳: ۴۲) و محمد دهقانی در ترجمه کتاب «*روان‌شناسی دین*» اثر برنارد اسپیکا و دیگران (۱۴۰۰) واژه کیش را معادل اصطلاح کالت برگزیده‌اند. اما از آنجاکه واژه کیش اصطلاحی فرقه‌شناختی در مطالعات فرقه‌شناسی اسلامی نیست و براساس فرهنگ دهخدا واژه‌ای متعلق به ایران باستان و به معنای دین باطل (آیین اهریمنی) در برابر دنا (آیین اهورایی) است، در اینجا انتخاب نشد.

۴. Movement؛ این اصطلاح را برخی به نهضت هم ترجمه کرده‌اند و البته می‌توان آن را به حرکت هم ترجمه کرد. اما از آنجاکه نهضت عمدتاً به جریان‌های سیاسی گفته می‌شود و حرکت و جریان نیز عمدتاً مربوط به حوزه فکر و اندیشه و فرهنگ است، بهتر است این اصطلاح را به جنبش ترجمه کنیم؛ زیرا این واژه، بیشتر از معادل‌های دیگر، نگاه جامعه‌شناسانی را که واضع این اصطلاح بودند لحاظ می‌کند.

منابع

- اسپیلکا، برنارد، هود، رالف دلبیو، هانسبرگر، بروس و گرساچ، ریچارد (۱۴۰۰). *روان‌شناسی دین*، ترجمه محمد دهقانی. تهران: انتشارات رشد.
- خنیفر، حسین و مسلمی، ناهید (۱۴۰۲). *اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی*. تهران: نگاه دانش.
- داوسون، لورن (۱۳۹۶). *فرقه‌ها و جنبش‌های نوپدید دینی*، ترجمه کوثر طاهری و سمانه غلامی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- شاکرنژاد، احمد (۱۳۹۷). *معنویت‌گرایی جدید*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله (۱۳۸۰). *راهنمای مطالعات فرقه‌شناسی*. فصلنامه *هفت آسمان*، ۳(۹-۱۰)، ۱۲۱-۱۵۰.
- طالبی، ابوتراب (۱۳۹۲). *معنویت‌گرایی نوین به مثابه گفتمان*. فصلنامه *علوم اجتماعی*، (۶۲)، ۲۱۳-۲۵۲.
- طالبی دارابی، باقر (۱۳۹۴). *فرقه‌گرایی جدید در ایران: تحلیل جامعه‌شناختی عرفان‌های نوظهور در ایران*، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه علامه طباطبایی.
- کمپل، کولین (۱۳۸۷). *تئودسیه «عصر جدید» برای عصر جدید*، ترجمه باقر طالبی دارابی. فصلنامه *هفت آسمان*، ۱۰(۳۸)، ۲۱۰-۱۸۷.
- وودهد، لیندا (۱۳۹۷). *ادیان در دنیای مدرن*، ترجمه ح. رضایا. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- ویلسون، برایان و کرسول، جمی (۱۳۹۳). *جنبش‌های دینی جدید*، ترجمه موسی اکرمی. تهران: انتشارات نگاه معاصر.
- همیلتون، ملکم (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر ثالث.
- هینلز، جان (۱۳۹۳). *فرهنگ ادیان جهان*، گروه مترجمان. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

References

- Ammerman, N. T. (2013). "Spiritual but not Religious? Beyond Binary Choices in the Study Of Religion". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(2), 258-278.
- Bainbridge, W. S., & Stark, R. (1979). "Of Churches, Sects, and Cults: Preliminary Concepts for a Theory of Religious Movements". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 18(2), 117-131.
- Bromley, D. G. (2011). New Religions as a Specialist Field of Study, in P. B. Clarke (Ed.), *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion* (pp. 727-744). Oxford University Press.
- Campbell, K. (2008). "Theodicy of the 'New Age' for the New Age" (B. Talebi-Darabi, Trans.). *Haft Aseman Quarterly*, 10(38), 187-210. [In Persian]
- Clark, P. B. (Ed.). (2006). *Encyclopedia of New Religious Movements*. Routledge.
- Corrywright, D. F. (2003). *Theoretical and Empirical Investigations into New Age Spiritualities: With Special Reference to the South West of England* [Doctoral dissertation, University of Warwick].
- Dawson, L. (2017). *Cults and New Religious Movements* (K. Taheri & S. Gholami, Trans.). Qom: University of Religions and Denominations Press. [In Persian]
- Dowling, E. M., & Scarlett, W. G. (Eds.) (2006). *Encyclopedia of Religious and Spiritual Development*. Sage.
- Hamilton, M. (2010). *Sociology of Religion* (M. Salasi, Trans.). Tehran: Nashr-e Sales. [In Persian]

- Hanegraaff, W. J. (1996). *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. New York: State University of New York Press.
- Heelas, P., & Woodhead, L. (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Blackwell Publishing.
- Hinnells, J. (2014). *The World Religions: Culture and Traditions* (Group of Translators, Trans.). Qom: University of Religions and Denominations Press. [In Persian]
- Khanifar, H., & Moslemi, N. (2023). *Principles and Foundations of Qualitative Research Methods* (Vol. 1). Tehran: Negah Danesh. [In Persian]
- Knoblauch, H. (2014). Popular Spirituality, in *Present-Day Spiritualities* (pp. 81-102). Brill.
- Koselleck, R. (1985). *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. MIT Press.
- Koselleck, R. (2002). *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts* (T. S. Presner, Trans.). Stanford University Press.
- Koselleck, R. (2004). *Vergangene Zukunft: Zur Semantik Geschichtlicher Zeiten*. Suhrkamp Verlag.
- Lynch, G. (2007). *The New Spirituality: An Introduction to Progressive Belief in the Twenty-First Century*. I. B. Tauris.
- Melton, J. G. (1996). *Encyclopedia of Occultism and Parapsychology*. Gale Press.
- Robbins, T., & Anthony, D. (1982). "Deprogramming, Brainwashing and the Medicalization of Deviant Religious Groups". *Social Problems*, 29(3), 283-297.
- Ren, P. (2007). "Church or Sect?" *Marburg Journal of Religion*, 12(1), 1-11.
- Richardson, J. (1993). "Definitions of Cult: From Sociological-Technical to Popular-Negative". *Review of Religious Research*, 34(4), 348.
- Safri-Furushani, N. (2001). "A Guide to Sect Studies". *Haft Aseman Quarterly*, (9-10), 121-15. [In Persian]
- Saliba, J. A. (2003). *Understanding New Religious Movements* (2nd ed.). AltaMira Press.
- Shakernejhad, A. (2018). *New Spirituality*. Qom: Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Spilka, B., Hood, R. W., Hansberger, B., & Gersach, R. (2021). *Psychology of Religion* (M. Dehghani, Trans.). Tehran: Roshd Publications. [In Persian]
- Sutcliffe, S. (2003). *Children of the New Age: A History of Spiritual Practices*. Routledge.
- Sutcliffe, S. J., & Gilhus, I. S. (2014). Introduction: "All Mixed up" - Thinking about Religion in Relation to New Age Spiritualities. In *New Age Spirituality* (pp. 7-22). Routledge.
- Talebi, A. (2013). "Contemporary Spirituality as Discourse". *Social Sciences Quarterly*, (62). [In Persian]
- Talebi-Darabi, B. (2015). *New Forms of Sectarianism in Iran: A Sociological Analysis of Emerging Mystical/Spiritual Movements in Iran* [PhD dissertation, Allameh Tabataba'i University]. [In Persian]
- Tinaz, N. (2005). "A Social Analysis of Religious Organisations: The Cases of Church, Sect, Denomination, Cult and New Religious Movements (NRMs) and their Typologies". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 13, 63-108.

- Troeltsch, E. (1931). *The Social Teaching of the Christian Churches* (O. Wyon, Trans.). Allen & Unwin.
- Wallis, R. (1975). "Scientology: Therapeutic Cult to Religious Sect". *Sociology*, 9(1), 89-100.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press.
- Wilson, B., & Cressol, J. (2014). *New Religious Movements* (M. Akrami, Trans.). Tehran: Negaah-e Mo'aser Publications. [In Persian]
- Woodhead, L. (2018). *Religions in the Modern World* (H. Rezania, Trans.). Qom: University of Religions and Denominations Press. [In Persian]
- Yinger, M. J. (1970). *The Scientific Study of Religion*. Macmillan.
- York, M. (2005). *The Emerging Network: A Sociology of the New Age and Neo-Pagan Movements*. Rowman & Littlefield.